

BƏZİ MISGƏRLİK SÖZLƏRİNİN MƏNŞƏYİNƏ DAİR**H.A.ƏSGƏROV****Bakı Dövlət Universiteti**

Azərbaycanda metal işləmənin əsas sahələrindən biri də misgərlik olmuşdur. Azərbaycanın zəngin mis ehtiyatları misgərliyin güclü inkişafına şərait yaratmış, Azərbaycanın misgərlik məmulatları bütün dünyada şöhrət qazanmışdır. Bu isə öz növbəsində misgərlik ləksikasının formalaşmasını şərtləndirmişdir. Aşağıda misgərliyə aid bəzi sözlərin etimoloji izahını veririk.

Calğa. Müasir ədəbi dilimizdə işlənməyən bu söz peşə-sənət ləksikasında qorunub qalıb. Belə ki, misin zindan üzərində tapdanması nəticəsində düşdüyü forma *calğa* adlanır. *Calğa* sözü şivələrimizdə də özünü göstərir. Belə ki, dilimizin Balakən, Xanlar, Qazax, Mingəçevir, Oğuz, Şamaxı, Şəki, Zaqatala şivələrində bu söz «1.calaq, peyvənd; 2. calaq olunmuş tut ağacı», Cəbrayıl və Zəngilan şivələrində isə qarğıdan tikilmiş evlərdə və hümxanalarda dirgərin üzərinə (haçasına) qoyulan uzun tir mənasında işlənir (ADL, s. 70). Culfa şivəsində «calaq, peyvənd» mənasında *calxax* sözü də qeydə alınmışdır (ADL, s. 70).

B.Əhmədova görə, *calğa* sözünün kökü *cala* – feli olub, ondan calaq (keçid şivələrində peyvənd edilmiş meyvə sözü *cala+aq-calaq* adlanır) sözü formalaşa bildiyi kimi, ona yenidən *-a* şəkilçisi qoşulub söz *calağa* şəklini almış, sonra orta qoşa *a* səslərinin biri sözdən düşmüşdür. *Calğa* sözü indi «calaq edilmiş tut ağacı, peyvənd tut ağacı» mənasını bildirir (3, s. 57).

Bizim fikrimizcə, ədəbi dilimizdə işlənən *calaq* «bir bitkinin başqa bitki ilə calaqlanması nəticəsində inkişaf etmiş hissəsi; peyvənd, qələm» sözü ilə *calğa* sözünə fərqli yanaşmaq lazımdır. Çünki calaq sözünün adi etimologiyası var: *cala+q*. Lakin *calğa* sözü belə üzvlənə bilmir. *Calğa* sözünün tərkibindəki *-ğa* elementi şəkilçi morfem təsiri bağışlasa da, dilimizdə **cal* – feli olmadığından *calğa* sözü sözyaradıcılığı baxımından motivlənmişdir. Qohum dillərin materiallarının cəlb olunması *calğa* sözünün mənşəyinin izah olunmasına kömək edə bilər.

B.Əhmədovdan fərqli olaraq biz *calğa* sözünün praformasını **calğaq* şəklində bərpa edirik. Culfa şivəsində «peyvənd, calaq»

mənasında *calğax* sözü **calğa* – feli ilə addüzəldən *-q* şəkilçisinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. *Cağla* – feli Azərbaycan dilinin sonrakı inkişafında *cala* – formasına düşmüşdür. Bunu qohum türk dillərindən gətirdiyimiz aşağıdakı faktlar da sübut edir: qazaxca *jalqa* – «calamaq», qaraqalpaqca *jalqa* – «calamaq», qırğızca *jalğa* «uzatmaq, yapışdırmaq», noqayca *yalğa* «birləşdirmək», türkmən dialektlərində *yalğa* «birləşdirmə», tatar və başqırd dillərində *yalğa* «birləşdirmək», yakutca *yalğa* «düynləmə». L. Budaqovun lüğətində *yalğa* variantı qeyd olunub (9, II, s. 399). V.V. Radlovun lüğətində həm *yalğa* – (11, III, s. 174), həm də *jalğa* – (11, IV, s. 39) variantları qeydə alınıb.

Bu faktlara əsaslanaraq *calğa* – (>*cala*) felinin *-ğa* morfeminin köməyi ilə əmələ gəldiyini təsbit etmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, *calğa* – feli ümumaltay səciyyəsi daşıyır. Monqol və tunqus-mancur dillərində bu sözün kifayət qədər paralelləri mövcuddur. Müq. et: monqolca *zalğa* – «birləşdirmək, calamaq», mancurca *zalxa* «qaynaq etmək, birləşdirmək» (TMDML, I, s. 246). Deməli, *calğa* sözü Azərbaycan dilinin daha qədim dövrlərində *calğaq* formasında olmuş, sonradan *calğa* fonetik formasına doğru inkişaf etmişdir. *Calğaq* sözündə sonuncu *-q* morfeminin itirilməsi fel kökündəki *ğ* səsinin düşməsi ilə birbaşa bağlıdır. *Calğa* felinə nisbətən daha asan tələffüz olunan *cala* feli buna şərait yaratmışdır. Görünür, dilin qənaətə meyli də burda öz işini görmüşdür.

Qırs. Bu söz «əridilmiş misin qəliblərə töküldükdən sonra soyuyaraq aldığı forma» mənasında misgərlikdə geniş işlədilir. Məhz bu sözün əsasında *qırsqır* «ağız-ağıza zindan üzərinə qoyulmuş qızmar mis təbəqəsini iki böyük kəlbətinlə tutan və təbəqə tapdandıqca onu fırladan şəxs» sözü də yaranmışdır. Uyğun fonetik tərkibdə bu söz Azərbaycan dilinin Nuxa şivəsində də işlənir. *Qırs* sözünü qeydə alan M. İslamov onun yemək növü olduğunu göstərir və qeyd edir ki, içərisinə ət qoyulub suda bişirilən xörəyə *qırs* deyilir. Müq. et: *Biz qırs çox bişirrix* (5, s. 241). B. Əhmədova görə, şivələrimizdə «xəmir xörəyi» mənasında işlənən gürzə sözü *qırs* sözünün *qirs* variantı ilə *-ə* şəkilçisinin birləşməsindən törəmişdir (2, s. 54). Lakin belə bir cəhəti qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilinin Qazax şivəsində «1. ağır; 2. qiyməti baha olan şey» mənasında işlənən (ADDL, s. 157), *qırs*, *qurus* sözlərinin *qırs* sözü ilə heç bir əlaqəsi yoxdur və *qırs* sözünün etimoloji izahına cəlb oluna bilməz. B. Əhmədovun hər iki sözü mənşə baxımından yaxın sözlər kimi təqdim etməsi istər semantik, istərsə də fonetik baxımdan əsaslandırılmır və əlavə tədqiqat tələb edir (2, s. 54).

Azərbaycan dilində xalçaçılıq leksikasını tədqiq edən M. Abdullayeva xalça istehsalında yaranan nöqsanlar barədə danışarkən *kirs* sözünü də qeyd edir. Bu münasibətlə o, yazır: «*Kirs-əriş* sıxlığının pozulması, ərşin uzanma qabiliyyətinin fərqli olması nəticəsində yaranan nöqsan. Kirsin müxtəlif növləri var. *En kirs* –

əriş sıxlığının pozulması ilə boyda yaranan nöqsan. *Boy kirs* – yatım sıxlığının pozulması ilə boyda yaranan nöqsan. *Sabit kirs* – xalçanın bir yerində olan nöqsan. *Sabit və gəzəyən kirs* - sıxlığın pozulması ilə əmələ gələn *kirs* hərəkət etmir, qalanları hərəkət edir. Gəzəyən kirsə səyyar kirs deyilir» (1, s. 79). B.Əhmədov qırs sözü ilə *kirs* sözünü də bir-biri ilə müqayisə edərək yazır: «Yumru, bərkimiş xəmirə xalçanın əyri, düyünlü iplərinin mənası arasında oxşarlıq var. Hər ikisi «bərkimək» mənasındadır. Bu sözün şivələrdəki *qırs* şəkli fonetik variantdır, semantik cəhətdən bir qədər uzaqlaşma baş vermişdir» (2, s. 54). Bizim fikrimizcə, misgərlikdə işlədilən, eləcə də xəmir xəreyinin adı olan *qırs* sözlərini yaxın mənalı sözlər hesab etmək olar. Görünür bu sözlər «yumru, dairəvi» mənasında olmuş, zaman keçdikcə müstəqil mənə qazanmışdır. Xalçaçılıqda nöqsan adı kimi işlənən *kirs* sözünü də məhz bu baxımdan *qırs* sözünə yaxın söz hesab etmək olar.

Oymaq. Müasir Azərbaycan dilində *oymaq* sözü «tikiş tikərəkən iynə batmamaq üçün barmağa keçirilən bir ucu bağlı metal və ya başqa materialdan qalpaqcıq; üskük» mənasında işlənir. Bu söz müasir türk dillərinin bir çoxunda Azərbaycan dilindəki mənasına uyğun şəkildə işlənərkəndir. Başqa sözlə, *oymaq* sözü *oymak* şəklində Krım-tatar, karaim, qaraçay-balkar, qazax, noqay, qaraqalpaq, uйğur dilində və özbək dili şivələrində, *oymak* şəklində qırğız və Altay dillərində, *uymak* şəklində tatar və başqırd dillərində, *oymak* şəklində türkmən dilində müşahidə olunur. L.Budaqovun lüğətində *oymak* və *oymok* variantları qeyd olunur (9, s. 167). V.A.Radlovun lüğətində *oymak*, *oymok*, *uymak* variantları göstərilir (11, I, s. 987, 988, 1604).

E.V.Sevortyan bu sözün alətlilik mənasında *-maq* şəkilçisinin köməyi ilə əmələ gəldiyini göstərir (12, s. 304). Bizim fikrimizcə, *-oy* felinə *-maq* şəkilçisi artırılmaqla əvvəlcə hərəkət adı yaranmış, türk dillərinin sonrakı tarixi inkişafı ərzində substantivləşmişdir. Azərbaycan ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılarda misdən hazırlanmış çoxlu sayda iynə, qıyıq, biz, *oymaq* aşkara çıxarılmışdır. Belə bir cəhət qeyd olunmalıdır ki, tuncun, xüsusən də dəmirin kəşfindən sonra məişətdə və təsərrüfat həyatında işlədilən əmək alətlərinin çoxu qara metaldan – dəmirdən və poladdan hazırlanmağa başlayır. Bu onunla bağlıdır ki, dəmir və polada nisbətən mis və tunc daha yumşaq və kövrəkdir, onlardan hazırlanan əmək alətləri də tez sıradan çıxırdı. Lakin bir sıra sənət sahələrində – papaqcılıq, kürkçülük, palanduzluq, çəkməçilik, dabbaqlıq – mis və tuncdan düzəldilmiş əmək alətlərinə dəmirin kəşfindən sonra da təsadüf etmək olur (6, s. 42; 8, s. 36).

Türkmən dilində sənətkarlıq leksikasını araşdıran Q.Atayev də *oymaqların* əlvan metallardan düzəldildiyini qeyd edir (16, s. 63).

Paxır. Müasir Azərbaycan dilində bu söz *pas* sözünün sinonimi hesab olunur və «havada və suda oksidləşmə nəticəsində dəmirin üzərində əmələ gələn qırmızı-qonur nazik təbəqə» kimi izah

edilir (ADİL, III, s. 486). Burada verilən izah *pas* sözü üçün doğru olsa da, *paxır* sözü ilə bağlı izahatı uğurlu hesab etmək olmaz. Əslində *paxır* sözü «havanın və suyun təsiri nəticəsində misin üzərində yaranan mis oksidi» mənasında işlənir. Bu söz əsasında dilimizdə *paxırı açılmaq*, *paxırı üzə çıxmaq* ifadələri də meydana çıxmışdır.

Məlum olduğu kimi, misgərliyin bir qolunu da qalayçılıq təşkil edir. Onlar qabların üzərinə tezəriyən, yumşaq gümüşü ağ rəngli metal – qalay çəkməklə mis oksidinin yaranmasının qarşısını alır, həm də mis qabların ömrünü uzadırlar.

M.D.Qıpçaq «*paxırı üzə çıxmaq*» ifadəsi ilə bağlı yazır ki, ifadənin müəyyən qədər çətin başa düşülməsinə səbəb buradakı *paxır* sözüdür. Belə ki, bu söz Azərbaycan dilində artıq işlənir. Onun yerinə başqa dildən alınmış *mis* sözü işlədilir. Qədim və orta əsrlər türk yazılı abidələrinin dilində, eləcə də müasir türk dillərində mis əvəzinə *bakır* sözü işlədilir (7, s. 107). Doğrudan da, müasir tatar, karaim, qırğız, qazax, noqay, qaraqalpaq, başqırd, özbək, qaqauz, uyğur, sarı uyğur dillərində «mis» mənasında *bakır* sözüne rast gəlirik (13, s. 45-47). Bu sözün mənşəyini bəzən fars (bax: 14, s. 28), bəzən də ərəb dili ilə (10, s. 151) əlaqələndirənlər də, belə təhlillə razılaşmaq çətindir. V.İ.Tsintsius və T.Q.Buqayeva bu sözü nivx dilindəki *pağla* «qırmızı, mis» *pağla-vit* «mis (hər fən: qırmızı dəmir, qırmızı metal)» sözləri ilə müqayisə edirlər (14, s. 28). *Bakır-paxır* sözü türk dillərindən fars, monqol, bolqar, serb, alban, yunan, rus, İber-Qafqaz, eləcə də Assuriya dillərinə keçmişdir.

Aydın olur ki, Azərbaycan dilində passiv lüğət fonduna keçən, yalnız peşə-sənət leksikasında qorunan bu söz yad dillərin təsiri altında öz işləkliyini itirmişdir.

Tunc. Müasir Azərbaycan dilində bu söz «qalay, qurğuşun və s. metallarla qarışıq mis ərintisi» mənasında işlənir (ADİL, III, s. 211). *Tunc* sözünün əsasında müasir dilimizdə *tunclamaq* «üzərinə nazik tunc təbəqəsi çəkilən, yaxud tunc rənginə boyamaq» sözü də yaranmışdır. *Tunc* sözünün ilkin semantikasi əsasında onun «qızılı-qəhvəyi rəng», «sarsılmaz, möhkəm, bərk, qüvvətli» mənaları da formalaşmışdır.

Türk dillərində misin rənginə görə ona verilən adlar bir-birindən fərqlənir. Qədim türklər qırmızı misi *bakır*, sarı misi *yez*, yaşıla çalan misi isə *tunc* adlandırmışlar. Mis metal kimi möhkəm olmadığından onun möhkəmliyini artırmaq üçün misə qalay, yaxud qurğuşun vurulurdu və bu qatışıq misə nisbətən möhkəm olurdu. R.Göyüşov bu münasibətlə yazır ki, misin qalay və ya sürmə ilə qarışığından alınan tunc daha möhkəm və əlverişli metal olduğundan insan fəaliyyətinin bütün sahələrinə yaramışdır. Ondan müxtəlif növ silahlar, əmək alətləri, məişət avadanlıqları, bərk əşyalar və s. hazırlanmışdır. Arxeoloji tədqiqatlar göstərmişdir ki, Azərbaycan ərazisi Tunc dövrü abidələri ilə zəngindir (4, s. 31-32).

Qədim türk yazılı abidələrinin dilində bu söz *tuc* şəklində işlənmişdir (QTL, s. 584). Türk dilində *tunç*, həmçinin *tunc* variantları qeyd olunub. M.Rəsənen bu sözü evenk dilindən *tuca* «qurğuşun», even dilindən *tuc* «qalay» sözləri ilə müqayisə edir (14, s. 31). V.İ.Tsintsius və T.Q.Buqayeva bunun səbəbini *tuncun* tərkibində misdən başqa qalay və qurğuşun olması ilə əlaqələndirirlər (14, s. 31). Bəzi türk dillərində *tunc* sözü işlənir. Əvəzində həmin dillərdə (məsələn, çuvaş, yakut, tatar və s.) rus dilindən alınmış *bronza* sözü var. Azərbaycan dilindəki *bürünc* «mis, sink, qalay xəlitəsindən ibarət metal» sözü fars dilindən alınmışdır. Türk dilindəki *pirinç* fars dilindən, *bronz* isə fransız, yaxud italyan dillərindən alınma hesab edilir.

Yez. Ədəbi dilimizdə işlənməyən bu söz «mis» mənasında yalnız Zaqatala şivəsində müşahidə olunur. Müq. et: *Yez qabın əgildi. Zaman yeddi parça yez aldı* (ADDL, s. 242). Digər türk dilləri, eləcə də Altay dillərinin materiallarını müqayisəyə cəlb etməklə bu sözün mənşəyi barədə müəyyən fikrə gəlmək mümkündür. Məsələ ondadır ki, misin kəşfi ilə insanlıq tarixində böyük bir dövr başlayır. Mis, eləcə də onunla əlaqədar olan sözlər qədim mədəniyyət və sivilizasiyadan xəbər verir. Təkcə mis elementinin deyil, eləcə də misin müxtəlif metallarla (məsələn, sink, qurğuşun, qalay, dəmir) qarışığı da mis hesab olunmuş, lakin fərqli sözlərlə ifadə olunmuşdur. Tədqiqatçıların hesablamasına görə, Altay dillərində mis və onun qarışığını ifadə etmək üçün 20-dən artıq sözdən istifadə olunur (14, s. 27). Bu qrupa daxil olan sözləri nəzərdən keçirdikdə belə bir cəhətə xüsusi fikir verilməlidir ki, eyni yuvaya daxil olan sözlər bəzən fərqli mənələrdə işləyə bilər. Yəni bir dildə misi bildirən söz digər dildə *latunu* (sarı mis), bir başqasında bürüncü ifadə edə bilər və bu həmin sözləri eyni yuvaya aid etməyə mane olmur. Haqqında danışdığımız *yez* sözü də belə sözlərdəndir. Bu söz türk dillərində «latun, sarı mis» mənələrində aşağıdakı fonetik variantlarda işlənir: başqird dilində *yez*, qazax dilində *cez*, tatar dilində *ciz*, Altay dilində *des*, Tuva dilində *çes*, çuvaş dilində *yes*. Bu söz müasir yakut dilində *zes* şəklində işlənir ki, o da monqol dillərindən alınma hesab olunur. Həmin ləksik vahid qədim türk yazılı abidələrinin dilində də qeydə alınmışdır (QTL, s. 260).

Yez sözü digər Altay dillərində də işlənir. Müq. et: monqol yazı dilində *zəs*, *zis*, *zəd*, monqol dilində *zes*, buryat dilində *zed*, kalmık dilində *zes* (*ulan zes* «qırmızı mis», *sara zes* «sarı mis»), evenk dilində *yez*, *yet* (15, s. 213; 14, s. 28). V.İ.Tsintsius və T.Q.Buqayeva bu sözün arxetipini **zəs* (**zes*) şəklində bərpa edirlər və göstərirlər bu ləksik vahid iki komponentdən ibarətdir: *zəs* (<*zə-s*>)-(**ze-s*). Onların fikrincə, burada birinci komponent kök morfem, ikinci komponent isə şəkilçi morfemdir (14, s. 29-31).

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayeva M. Azərbaycan dilində xalçaçılıq leksikası. Bakı, 1998.
2. Əhmədov B.B. Azərbaycan dili şivələrində sözyaradıcılığı (sadə sözlər). Bakı, API nəşri, 1987.
3. Əhmədov B.B. Azərbaycan dilində leksika məsələləri (şivələrdə söz yaradıcılığı). Bakı, Maarif, 1990.
4. Göyüşov R. Azərbaycan arxeologiyası. Bakı, Işıq, 1986.
5. İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı, Azər. SSR EA nəşriyyatı, 1968.
6. Qaziyev S.M. Qəbələ şəhərinin tarixi-arxeoloji tədqiqi. Azərbaycanın maddi mədəniyyəti, V c., Bakı, 1974.
7. Qırçaq M. Söz aləminə səyahət. Bakı, 2002.
8. Osmanov F.A. Qəbələnin metal məmulatı. Azərbaycanın tarixi məsələləri. Bakı, 1966.
9. Будагов Л. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Т. I, СПб. , 1969; т. II, СПб. , 1971.
10. Егоров В.Г. Этимологический словарь чувашского языка. Чебоксары, 1964.
11. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т.I-IV, СПб. , 1893-1911.
12. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков (общетюркские и межтюркские основы на гласных). М., Наука, 1974.
13. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков (общетюркские и межтюркские основы на буквы «Б»). М., Наука, 1978.
14. Цинциус В.И., Бугаева Т.Г. К этимологии названий металлов и их сплавов в алтайских языках. Исследования в области этимологии алтайских языков. М., Наука, 1979.
15. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (имя). Л. , 1977.
16. Атаев Г. Түркмен дилинин хцнярментчилик лексикасынын сюзлциги. Ашгабат, Ылым, 1982.

İxtisarlər

ADDL – Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1964.

ADL – Azərbaycan dialektoloji lüğəti, Bakı, I c., A-L, Ankara, 1999.

ADİL – Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, I – IV c., Bakı, 1966 - 1987.

QTL – Древнетюркский словарь. Л., Наука, 1969.

TMDML – Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Т. I-II, Л. , 1975-1977.

К ЭТИМОЛОГИИ НЕКОТОРЫХ МЕДНИЦКИХ СЛОВ

Г.А.АСКЕРОВ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена этимологизации некоторых слов, относящихся к медницкой лексике. В ней анализируются слова *çalğa*, *qırs*, *paхır*, *yez*, *oymaq* и *tunc*. При этимологизации этих слов использованы материалы и других алтайских языков.

**ON ETYMOLOGY OF SOME WORDS BOUND
UP WITH COPPER-SMITH'S PROFESSION**

Q.A.ASKEROV

SUMMARY

The article is dedicated to the analysis of some words related to the vocabulary bound up with blacksmith's profession. Here the words *çalğa*, *qırs*, *paxır*, *yez*, *oymaq* and *tunc* are analysed. When etymologizing of these words the data of other Altaic languages are used.